

## BAROKOWE ORGANY W WĘGORZEWIE I ŁABĘDNIKU

Treść: Wstęp. 1. Organy w kościele św. Plotra i Pawła w Węgorzewie. 2. Organy w kościele filialnym w Łabędniku. — Wnioskł. *Zusammenfassung.*

## WSTĘP

Budownictwo organowe w Diecezji Warmińskiej osiągnęło wysoki stopień rozwoju już w XVII w.<sup>1</sup> Organy z tego okresu budzą zainteresowanie zarówno jako dzieła sztuki o bogato zdobionych prospektach, jak i ze względu na dyspozycję głosów, odpowiadającą w całej pełni założeniom właściwym dla epoki baroku. Szczytowym osiągnięciem w budownictwie organowym XVII w. było udoskonalenie wynalezionych już wcześniej wiatrownic suwakowych. Tego rodzaju wiatrownice do dziś są niezastąpione, uważa się je za najlepsze w historii budownictwa organowego. Organy tego typu przewyższają instrumenty o wiatrownicach rejestrowych, powszechnie stosowanych w dobie obecnej. Odznaczają się one miękkim, szlachetnym i pełnym charakterystycznego ciepła brzmieniem, a dzięki możliwości szybkiej zmiany rejestrów i doskonałej, precyzyjnej repetycji, dają najbardziej czysty, klarowny obraz muzyki polifonicznej<sup>2</sup>. Niewiele jednak tych instrumentów przetrwało do naszych czasów. Obecnie na terenie diecezji, oprócz organów Daniela Nitrowskiego w katedrze fromborskiej (1683), znajdują się jedynie dwa siedemnastowieczne instrumenty — dzieła Joachima Thiele, organmistrza z Kętrzyna: większe, 28-głosowe, w kościele parafialnym w Węgorzewie, zbudowane w latach 1647—1648, i nieco późniejsze, 10-głosowe, w Łabędniku<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> Pragnę wyrazić słowa podziękowania ks. mgr. Alojzemu Malewskiemu i panu W. Renkewitzowi za pomoc w przygotowaniu dokumentacji artykułu.

<sup>2</sup> Badania elektroakustyczne wykazały, że w organach o wiatrownicach suwakowych niemalże równocześnie z naciśnięciem klawisza powstaje jednolity, „ukształtowany” dźwięk, do czego przyczyniają się Mixtury i głosy wysokostopowe, działając dodatkowo na pobudzenie piszczałek niskostopowych. Osiągane to jest dzięki ustawieniu wszystkich piszczałek danego tonu na wspólnym kanale. Por. U. Dähner: *Der Orgel- und Instrumentenbauer Zacharias Hildebrandt*. Leipzig 1962 s. 8 n.

<sup>3</sup> Datę budowy organów węgorzewskich dokładnie trudno ustalić; za G. Dehio: *Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler — Deutschenordenland Preussen*. Neu bearb. von E. Gall. München — Berlin 1952 s. 276, przyjmuje się lata 1647—1648.

Organy Joachima Thiele, chociaż nie zachowały autentycznej formy, podobnie jak organy Nitrowskiego we Fromborku, to jednak ze względu na idealny suwakowy system wiatrownic i częściowo zachowany materiał piszczałkowy przedstawiają dużą wartość użytkową i historyczną, kwalifikują się do przywrócenia im dawnego piękna.

Praca niniejsza, jako rodzaj dokumentacji, ma na celu przedstawić pierwotny stan woluminów dźwiękowych organów, co w przyszłości posłużyć może też jako pomoc przy ewentualnej rekonstrukcji tych cennych dzieł, zabytków kultury muzycznej w północnej Polsce.

## 1. ORGANY W KOŚCIELE ŚW. PIOTRA I PAWŁA W WĘGORZEWIE

Zarówno o pochodzeniu, jak i działalności budowniczego organów węgorskich Joachima Thiele niewiele można powiedzieć z powodu braku źródeł archiwalnych. Pochodził on prawdopodobnie ze Śląska<sup>4</sup>, a tylko przypadkowo, szlakiem swych wędrówek czeladniczych opuścił dom rodzinny i przeniósł się do Kętrzyna<sup>5</sup>. Ze skromnych wzmianek wiadomo jedynie, że oprócz organów węgorskich zbudował lub przebudował on także organy w Gerdawach (1648)<sup>6</sup> oraz zbudował nowy regał i naprawił stare organy w Wystruci (Czerniachowski)<sup>7</sup>. Prawdopodobnie dziełem jego są także organy w Łabędniku, zbudowane około 1650 r.

A. Harnoch: Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in den Provinzen Ost- und Westpreussen. Neidenburg 1890 s. 250, datę budowy organów węgorskich przesuwając jednak na rok 1693: „Orgel an der Nordseite der Kirche, ein Geschank des Feldzeugmeisters v. Tettau von 1693 mit dessen Wappen, Pedal und 28 Zungen”. Również A. Boetticher: Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreussen. T. VI — Masuren. Königsberg 1896 s. 7, za Harnochem jako fundatora organów podaje von Tettau, a datę budowy przesuwając jeszcze dalej — na rok 1699: „Orgel, Geschenk des Feldzeugmeisters von Tettau auf Trimtau 1699 mit seinem Wappen”. Ponadto w Węgorzewie do 1945 r. przechowywano kosztorys na remont organów sporządzony w 1912 r. przez Karola Nowaka, organmistrza z Królewca, w którym organy nazwano prastarym dziełem nieznanego mistrza. Na marginesie tego kosztorysu była też notatka potwierdzająca autorstwo Thiele: „Joachim Thiele aus Rastenburg, 1643”. Wydaje się, że data 1643 dotyczy zawarcia umowy między parafią a J. Thiele na budowę organów, co potwierdzaoby również słuszność stanowiska G. Dehio. Zob. Archiwum Parafialne we Fromborku, Dokumentacja Katedry — Organy (=APF). List W. Renkewitza z 14 XII 1971 r. skierowany do ks. J. Sianko, zawierający m.in. odpisy akt archiwum królewieckiego.

Dokumenty budowy organów łabędnickich zaginęły. Porównując jednak dzieło to z organami w Węgorzewie można przypuszczać, że oba te instrumenty wyszły z tego samego warsztatu. Według przypuszczeń E. Renkewitza, organmistrza z Nehren, działającego niegdyś na Warmii, organy te J. Thiele zbudował około 1650 r. APF, jw.

<sup>4</sup> Nazwisko to na Śląsku występowało dość często. W Opawie w owym czasie niejaki Thiele znany był również jako budowniczy organów. Można przypuszczać, że Joachim uczył się swego zawodu w Troppau, chociaż mógł też przez pewien czas pracować także u Jana Wenera w Elblągu, który uchodził za jednego z największych organmistrzów ziem północnych. Por. APF, jw.

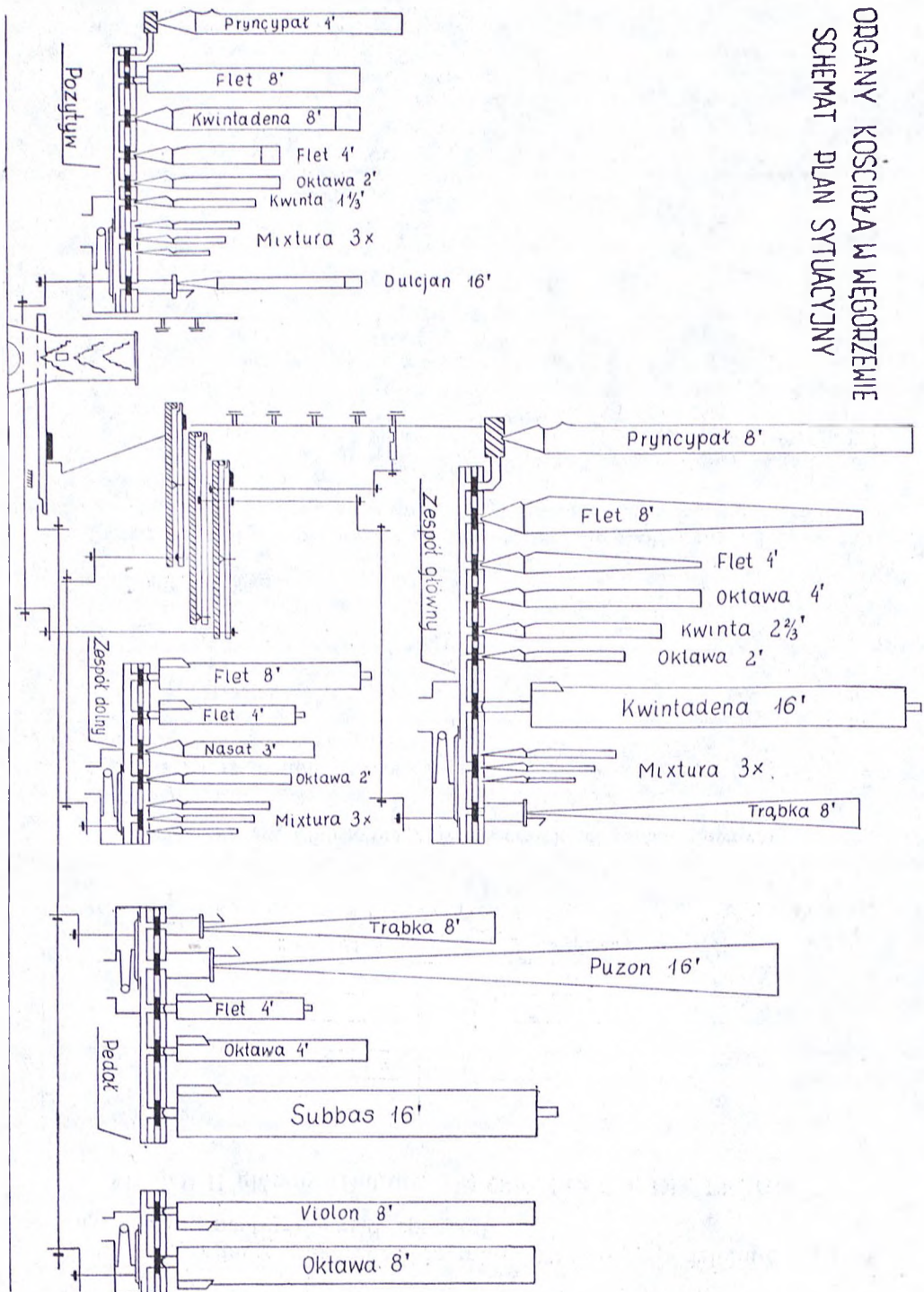
<sup>5</sup> Tamże. Nazwisko J. Thiele wzmiankowane jest jedynie w spisie obywateli miasta Kętrzyna z lat 1638 i 1650. Joachim wymieniony jest w tych rejestrach nie jako organmistrz, lecz posiadacz domu i kawałka pola, za które to posiadłości płacił podatki.

<sup>6</sup> Tamże.

<sup>7</sup> W. Renkewitz w liście podaje pewne dane odnośnie działalności J. Thiele, m.in. opis rachunków kościelnych z 1653 r. dotyczących remontu starych organów i budowy nowego regału w Wystruci: „108 Mark den Orgelbauer, so von Rasten-



ORGANY KOSCIOLA W MEGORZEMIE  
 SCHEMAT PLAN STUJACYJNY







## 3. Flet 8' (Spielflöte 8'), cyna; piszczałki stożkowe, rdzeń bez ząbków (1648).

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
∅	{ 40	24	20	12	10
	{ 140	74	50	30	20
S	1,2	1	1	0,8	0,8
L	90	50	33	19	13
W	28	17	12	7	5
Wysokość nogi:	230	180	180	180	180

## 4. Oktawa 4' (Octav 4'), cyna; rdzeń ząbkowany. Wysokość nogi jednakowa dla wszystkich piszczałek.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
∅	66	42	24,5	14	9,2
S	1	0,6	0,5	0,5	0,5
L	49	32	18	10	7
W	19	10	6	3	3

## 5. Flet 4' (Flöte 4'), cyna; piszczałki stożkowe, rdzeń bez ząbków (1648). Wysokość nogi 180 mm.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
∅	{ 20	18	16	14	8
	{ 75	44	30	22	19
S	1	0,8	0,8	0,6	0,6
L	47	26	19	13	9,8
W	17	16	8,5	5	3

## 6. Kwinta 2 2/3' (Quint 3'), cyna; piszczałki cylindryczne, rdzeń ząbkowany (1648). Wysokość nogi 180 mm.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
∅	47	32	17	11	7,5
S	1	0,8	0,6	0,5	0,5
L	36	22	12	7	5
W	12	7,2	4	2,8	2

## 7. Oktawa 2' (Octav 2'), cyna; rdzeń ząbkowany (1648?). Wysokość nogi 180 mm.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
∅	47	30	18	11	8
S	0,8	0,6	0,6	0,5	0,5
L	35	23	13	8	6
W	10	7	4,8	2	1,2

## 8. Mixtura 3X (Mixtur 3f), cyna (1648); rdzeń bez ząbków. Wysokość nogi 180 mm.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>
4'	{ ∅			17,4
	{ L			12
	{ W			2,8
2 2/3'	{ ∅		20	14,5
	{ L		14	9,8
	{ W		4	2,5

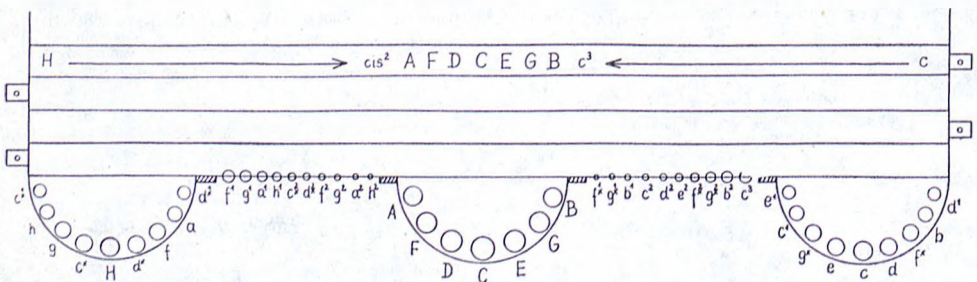
		C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>
2'	∅		22	15,5	11
	L		16	10,5	7,8
	W		3,4	2,6	1,6
1 1/3'	∅	28	18,8	12	
	L	20	12	7,5	
	W	7	3,2	1,8	
1'	∅	26	14		
	L	19	8,5		
	W	6	2,2		
2/3'	∅	18			
	L	12			
	W	3,2			

9. Trąbka 8' (Trompet 8'), rezonatory z cynku, głowice drewniane (osadzone w jednym kłocu o wymiarach: wysokość 13 cm, szerokość 8 cm); C-H rynienki drewniane, c<sup>0</sup>-c<sup>3</sup> metalowe, wykonane z blachy mosiężnej (1648).

Rezonator:

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
∅	100	60	45	40	30
	18	18	15	13	12
S	1,4	1	1	0,8	0,5
Długość	1680	800	360	200	45
Języczek (część poza głowicą):					
Długość	92	60	45	20	18
Grubość	0,85	0,41	0,26	0,15	0,08
Szerokość	16	10,8	7,5	6,5	6,5
	18,5	11,8	8,5	6,5	6,5
Przekrój drutu stroikowego:	2,5	2,5	2,2	1,8	1,8

### Manuał III (pozytyw), C-c<sup>3</sup>, bez Cis, Dis, Fis, Gis



Węgorzewo, jw. Plan sytuacyjny piszczałek na wiatrownicy pozytywu.  
Rzut poziomy, schemat.

1. Kwintadena 8' — cyna.
2. Flet kryty 8' — drewno.
3. Pryncypał 4' — cyna, całość w prospekcie (1648).

Piszczalaki zdobione są rodzajem brodawek, podobnie jak Pryncypał 8', trzy na górnym labium i trzy na dolnym. Rdzeń delikatnie ząbkowany.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>	c <sup>2</sup>	c <sup>3</sup>
Ø	68	39	24	18	11,5
S	1	1	0,7	0,7	0,5
L	52	31	20	12	8
W	16,5	10	6	4	2
Wysokość nogi:	22	27	45	29	36

4. Flet kryty 4' — drewno.

5. Oktawa 2' — cyna.

6. Kwinta 1 1/3' — cyna.

7. Mixtura 3X, 1' — cyna.

C 1' 2/3' 1/2'

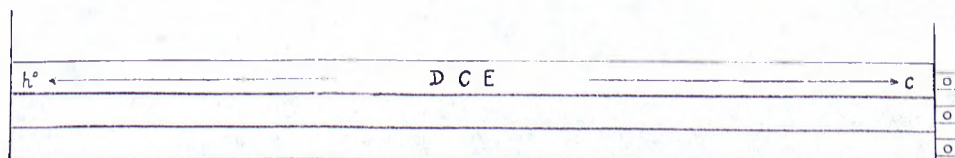
c<sup>0</sup> 1 1/3' 1' 2/3'

c<sup>1</sup> 2' 1 1/3' 1'

c<sup>2</sup> 2 2/3' 2' 1 1/3'

8. Dulcjan 16'

#### Pedał C-c<sup>1</sup>



Węgorzewo, jw. Plan sytuacyjny piszczałek na wiatrownicy pedałowej.  
Rzut poziomy, schemat.

1. Subbas 16' (Subbas 16') — drewno dębowe (1648); korki bez uchwytów, uszczelnione skórą. Wycięcia labium prostokątne.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>
Ø	160×230	125×85	73×72
S	16	12	10
L	125	80	50
W	48	35	20

2. Oktawa 4' (Octavenbass 4') — drewno sosnowe

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>
Ø	90×108	48×53	35×41
S	14	7	5
L	61	33	24
W	19	10	6

3. Blokflęt 4' (Blockflöte 4') — drewno, kryty; ścianka frontowa z dębu — pozostałe z sosny. Wycięcia labium prostokątne.

	Cis	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>
Ø	65×73	45×48	32×37
S	9,5	7	5
L	46	31	21
W	22	15	7

4. Puzon 16' (Posaun 16') — rezonatory z drewna sosnowego, głowice z buku,



nogi dębowe, zakończone rodzajem tulejki w kształcie stożka, rynienki z blachy mosiężnej lutowanej cyną.

	C	c <sup>0</sup>	c <sup>1</sup>
Rezonatory:			
Dł.	3580	1900	900
∅	180×270	130×170	80×120
S	18	14	10
Języczki (część poza głowicą):			
Dł.	190	105	65
Szer.	22	15	10
	25	16	11,5
Gr.	1,35	0,63	0,48
Długość otworu w rynience:	150	80	65
Przekrój drutu stroikowego:	3,5	3	2,5
Noga:			
Wysokość	285	210	180
∅	64×82	53×65	49×56

5. Trąbka 8' (Trompet 8') — rezonatory metalowe (cyna), nogi, głowice i rynienki drewniane.

### Wiatrownice suwakowe

Wykonane są z drewna dębowego: manualowe o 45 kanałach tonowych (oktawa wielka, krótką), według następującego układu: C-c<sup>3</sup> bez Cis, Dis, Fis, Gis; pedałowa o 25 kanałach C-c<sup>1</sup>.

Wiatrownica głównego zespołu dwuczściowego, podzielona na stronę C i Cis, usytuowana jest w górnej części prospektu na wysokości piszczałek frontowych. Wymiary: długość 285 cm (strona C — 139 cm strona Cis — 137 cm, i przestrzeń z dźwigniami registrowymi 9 cm); szerokość 58 cm; grubość deski piszczałkowej 3,5 cm; grubość suwaka 1,1 cm; kanał tonowy:

C	$\left\{ \begin{array}{l} \text{długość 15 cm,} \\ \text{szerokość 3,2 cm,} \\ \text{głębokość 4 cm,} \end{array} \right.$	C <sub>1</sub>	$\left\{ \begin{array}{l} \text{długość 15 cm,} \\ \text{szerokość 2,5 cm,} \\ \text{głębokość 4 cm.} \end{array} \right.$
Wentyl grający:			

C	$\left\{ \begin{array}{l} \text{długość 18,5 cm,} \\ \text{szerokość 5 cm,} \\ \text{grubość 2,5 cm,} \end{array} \right.$	C <sub>1</sub>	$\left\{ \begin{array}{l} \text{długość 18,5 cm,} \\ \text{szerokość 3,5 cm,} \\ \text{grubość 2,5 cm;} \end{array} \right.$
---	--	----------------	--

relais — pojedynczy, oddzielny dla każdej strony, szerokość wewnętrzna relaisu 30 cm, głębokość 9,5 cm, grubość deski na spodzie relaisu 2,2 cm.

Wiatrownica w pozytywie pojedyncza, usytuowana na podłodze chóru organowego. Wymiary: długość 185 cm; szerokość 60 cm; grubość deski piszczałkowej 3 cm; grubość suwaka 1 cm; kanał tonowy (jednakowe wymiary dla wszystkich tonów): długość 18 cm, szerokość 1,8 cm, głębokość 4 cm; wentyl grający: długość 20 cm, szerokość 3 cm; relais — pojedynczy z czterema wyjściami, szerokość wewnętrzna relaisu 28,5 cm, głębokość 8 cm.

Wiatrownica pedałowa usytuowana jest w tyle, poza wiatrownicą manualu pierwszego na podłodze chóru. Wymiary: długość (łącznie z przystawką) 227 cm; szerokość 57 cm; grubość deski piszczałkowej 3,5 cm; grubość suwaka 1,2 cm; kanał tonowy — C = 27,5×3,5 cm; wentyl grający — C = 30×5 cm.



Szafa gry wkomponowana w przednią część cokołu prospektowego (grający *facie ad organum*), wyposażona w dwie klawiatury ręczne i jedną nożną. Wymiary:

1. Klawiatura ręczna — manual II. Klawisze niżej położone (ciemne, pokryte okładziną z drewna bukszpanowego): długość klawisza 50 cm; grubość łącznie z okładziną 1,5 cm; długość zewnętrznej części klawisza 11 cm; długość łopatki (części wysuniętej przed klawisz wyższy) 4,5 cm; szerokość łopatki 2,3 cm. Klawisze wyżej położone (białe, pokryte płytką z kości słoniowej): długość klawisza 45,3 cm; szerokość 1,14 cm.

2. Klawiatura ręczna — manual III. Klawisze niżej położone: długość klawisza 47 cm; grubość łącznie z okładziną 1,5 cm; odległość do punktu obrotowego 24 cm; odległość od punktu obrotowego do abstraktu 20,5 cm; długość zewnętrznej części klawisza 10 cm; długość łopatki 3,5 cm. Klawisze wyżej położone: długość klawisza 43,3 cm; odległość od punktu obrotowego 22 cm.

3. Klawiatura pedałowa: łączna szerokość 130 cm; długość klawisza 70 cm; odległość od punktu obrotowego do okładziny klawisza wyższego 40 cm; długość okładziny klawisza wyższego 13 cm.

Klucze rejestrowe z drewna dębowego rozmieszczone po obu stronach klawiatur według następującego porządku:

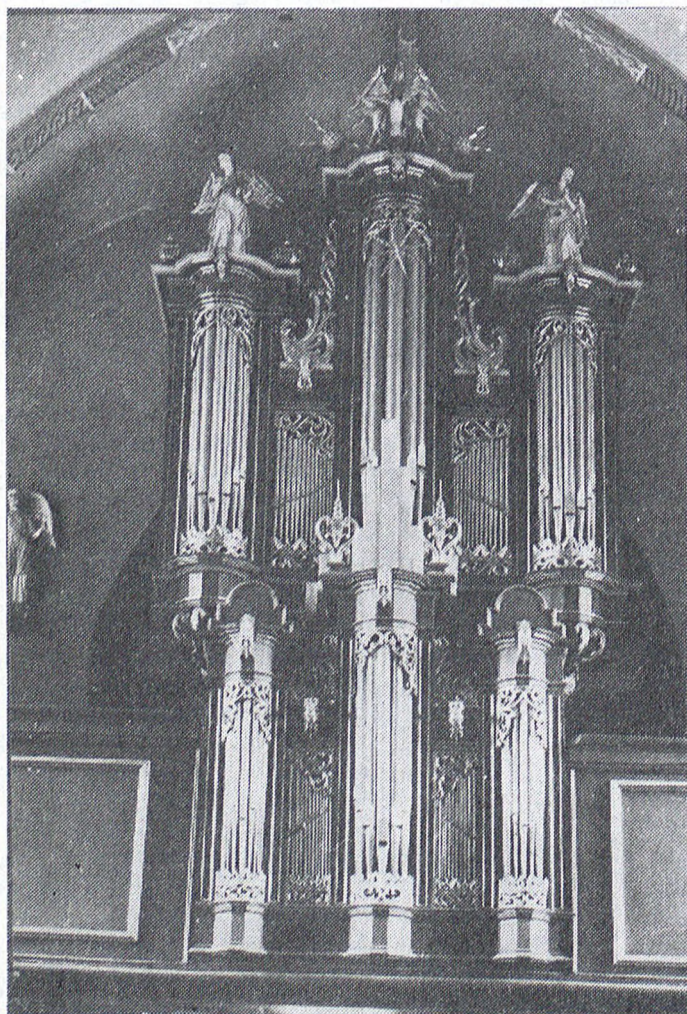
Układ kluczy rejestrowych  
(Manual główny II, manual I — dolny i pedał)

M. I	M. II Pryncypał			M. II Wentyl z. ped.	Pedał Callcant	M. I
	8'			+	+	
	+			+		
Flet kryty	Trąbka	Wentyl	Poł.	Mixture	Violon	
8'	8'	M. I	I—II	3X	8'	
+	+	+	+	+	+	+
Flet Minor	Kwinta-			Oktawa	Subbas	
4'	dena			2'	16'	
+	16'			+	+	+
	+					
Nasat	Kwinta			Oktawa	Pryncypał	
2 2/3'	3'			4'	8'	
+	+			+	+	+
Oktawa	Flet			Flet	Oktawa	
2'	4'			8'	4'	
+	+			+	+	+
Mixture	Evaguant			Stella	Blokflet	
2X	+			+	4'	
+					+	+
					Puzon	
					16'	
					+	
					Trąbka	
					8'	
					+	
					Wentyl z.	
					poz.	
					+	



(Manual III — pozytyw; — klucze rejestrowe z tyłu ławki grającego)

Flet kryty	Pryncypał
4'	4'
+	+
Oktawa	Kwinta
2'	1 1/3'
+	+
Kwintadena	Mixtura
8'	3X
+	+
Flet kryty	Dulcjan
8'	8'
+	+



Węgorzewo, jw.  
Prospekt organów



Traktura mechaniczna, abstrakty o przekroju  $3 \times 14$  cm, wykonane z drewna sosnowego. Druty stanowiące zakończenia poszczególnych listewek mosiężne, o przekroju 2,28 mm. Na odcinku przejścia przez deskę — spód relaisu — do wentyla drut stalowy, cieńszy, o przekroju 1,1 mm.

System sprężania powietrza stanowią cztery miechy klinowe o wymiarach  $250 \times 130$  cm, przewidziane dla dwóch kalikantów.

Prospekt organowy trójdzielny, wykonany z drewna sosnowego. Część główną prospektu stanowią trzy zespoły cynowych piszczałek wysuniętych półkuliście przed lico. Zespół środkowy — najwyższy, utworzony z pięciu piszczałek Pryncypału 8' (C, D, E, F, G), zwieńczony jest bogato profilowanym gzymsem i rzeźbą przedstawiającą pelikana z piskletami. Poniżej gzymasu stella (ruchoma gwiazda), której oś biegnie przez otwór w środkowej piszczałce. Zespół ten flankują dwie symetryczne ramy z piszczalkami cynowymi (Pryncypał 8' dis<sup>1-c</sup><sup>3</sup>). Zespoły boczne, zawierające po dziesięć piszczałek pryncypałowych (A-d<sup>1</sup>) wspartych na konsolach, nawiązują w swym układzie do zespołu środkowego. Wieńczą je rzeźbione postacie aniołów z instrumentami muzycznymi w rękach: po lewej stronie skrzypce, po prawej trąbka. Dopełnieniem kompozycji były uszaki bogato zdobione ornamentem roślinnym, osadzone na metalowych zawiasach<sup>9</sup> i dwie wolnostojące, pełnoplastyczne rzeźby przedstawiające aniołów w postawie modlitewnej. Pozytyw umieszczony na froncie chóru, trójdzielny, nawiązuje do części głównej. Polichromia prospektu jest dziełem Jana Grossmanna i Marcina Küssnera<sup>10</sup>.

W ciągu wieków organy J. Thiele kilkakrotnie uległy poważnemu zniszczeniu. Zawsze jednak przy rekonstrukcji starano się przywrócić im pierwotne brzmienie. Jak w wielu innych instrumentach (Frombork, Paślęk, Młynary, Święta Lipka), nie obeszło się i w tym wypadku bez wprowadzenia pewnych zmian, nie zawsze z korzyścią dla woluminu dźwiękowego.

Po raz pierwszy, jak się wydaje, gruntownego przeglądu organów węgorszewskich i usunięcia zaistniałych usterek podjął się (po przeszło pięćdziesięciu latach od chwili zakończenia ich budowy) w 1708 r. Jan Josua Mosengel, organmistrz z Królewca. Prace te wykonał on przy pomocy swego ucznia — później „mistrza warsztatu” Jerzego Barsenika<sup>11</sup>. Około 1717 r., z chwilą, gdy tenże Barsenik zamieszkał w Węgorzewie i otrzymał przywilej budowniczego organów, został także stałym opiekunem i konserwatorem organów<sup>12</sup>. Podobnie jak mistrz Mosengel nie wprowadził on do organów żadnych zmian, a starał się tylko o należyte ich

<sup>9</sup> APF, jw.

<sup>10</sup> G. Dehio, jw. Por. M. Dorawa: Siedemnastowieczne organy w Węgorzewie. *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne* 1970 nr 3 s. 126—128.

<sup>11</sup> Wiadomości te zaczerpnięte są z podania, jakie Barsenik wniósł do władz rządowych o udzielenie mu przywileju budowniczego organów na powiat węgorszewski. M.in. zaznaczył on, że obok wielu prac częściowo z mistrzem Mosengłem, a gdy ten zachorował, samodzielnie dokonał restauracji organów węgorszewskich. Podanie Barsenika, bez daty, pochodziło prawdopodobnie z 1717 r. APF, jw.

<sup>12</sup> Organmistrzowie zwykle zobowiązywali się do bezinteresownej konserwacji organów na terenie swojego miasta. Tak uczynili J. Mosengel, Caspari, A. G. Casparini, opiekując się organami w kościele zamkowym w Królewcu. Nie ulega wątpliwości, że Barsenik, wobec skarg i donosów, jakie skierował Mosengel do rządu królewskiego o nielegalne prowadzenie warsztatu, szukając poparcia u rady miejskiej w Węgorzewie, zobowiązał się również do bezinteresownej konserwacji tamtejszych organów. Zob. APF, jw.

utrzymanie. Także następca Barsenika, Jan Preuss — uczeń A. Caspariniego — zabiegał o zachowanie dzieła w stanie oryginalnym. Zaopatrzył on jedynie stare kryte piszczałki (zalutowane) w ruchome czapeczki ze skórzaną uszczelką, jak można przypuszczać przez analogię z wykonanymi przez niego remontami organów w innych kościołach<sup>13</sup>.

Prawdopodobnie dziełem Preussa, który dokonał także „obszernego uporządkowania organów” — jak wynika to z kwestionariusza sporządzonego na polecenie władz rządowych — jest zespół dolny (Untermanual) wbudowany przez niego około 1754 r.<sup>14</sup>. Preuss uczynił to umiejętnie, powiększając organy przez dodanie pierwszego manualu, nie naruszył pierwotnej ich formy. Z powodu braku odpowiedniego miejsca na usytuowanie nowej wiatrownicy w jednej całości, z dużym nakładem pracy podzielił ją sztucznie na dwie części: większą o 20 kanałach tonowych C-h<sup>0</sup>, mniejszą, o 25 kanałach c<sup>1</sup>-c<sup>3</sup>, i umieścił w cokole prospektu organowego na podłodze chóru, po obu stronach kanału odprowadzającego powietrze z miechów do zespołu głównego<sup>15</sup>. To sztuczne przedzielenie wiatrownicy kanałem powietrznym pociągnęło jednak za sobą konieczność zastosowania dwóch kluczy do włączania i wyłączania poszczególnych registrów, przekreślając tym samym możliwość szybkiej zmiany głosów w tym zespole.

#### Dyspozycja głosów — manual I, C-c<sup>3</sup> bez Cis, Dis, Fis, Gis

1. Flet kryty 8' (Flaut Amabile 8'), drewno sosnowe, wycięcia labium prostokątne. Wymiary: C =  $\phi$  — 100×145, S—10, L—80, W—30.

2. Flet kryty 4' (Flaut Minor 4'), drewno sosnowe, wycięcia labium prostokątne. Wymiary: C =  $\phi$  — 70×70, S—6, L—54, W—22.

3. Nasat 2 2/3' (Nasat 3').

4. Oktawa 2' (Octav 2').

5. Mixtura 3X, 2' (Mixtur 2').

C		2'	1 1/3'	1'
c <sup>0</sup>		2 2/3'	2'	1 1/3'
c <sup>1</sup>	4'	2 2/3'	2'	
c <sup>2</sup>	5 1/3'	4'	2 2/3'	

Wymiary wiatrownicy: długość części po lewej stronie kanału 90 cm, po prawej stronie 53 cm; szerokość 40 cm; grubość deski piszczałkowej 3 cm; grubość suwaka 1 cm; kanał tonowy (jednakowe dla wszystkich tonów): długość 12 cm, szerokość 1,2 cm; wentyl grający (osadzony przy pomocy metalowego pręta): długość 15 cm, szerokość 2,5 cm; relais — pojedynczy, dla każdej części oddzielny: szerokość wewnętrzna 20 cm, głębokość 4,5 cm<sup>16</sup>.

W latach 1806—1807 podczas działań wojennych organy uległy poważnej dewastacji. W szczególności ucierpiał zespół dolny, w którym zniszczono zupełnie wszystkie piszczałki. Tym razem naprawy organów i uzupełnienia brakujących głosów podjął się Jan Scherweit. Wydaje się,

<sup>13</sup> Tamże: Tego rodzaju czapeczki do piszczałek krytych m.in. Preuss zastosował także w Cunehmen, Brandenburgiu i Cretzburgu.

<sup>14</sup> Tamże.

<sup>15</sup> Piszczałki w tym zespole ułożone są według następstwa chromatycznego.

<sup>16</sup> Relais jako zbyt niski w późniejszych latach podwyższono do 7 cm. Ślady tej przeróbki widoczne są zwłaszcza po stronie wewnętrznej.



że dziełem Scherweita jest także rozbudowa pedału, której dokonał około 1820 r. Objęła ona wykonanie dwugłosowej wiatrownicy, na której umieszczono Pryncypał 8' i Violon 8' oraz poszerzenie starej wiatrownicy o dwa brakujące tony C i Cis<sup>17</sup>.

#### Wymiary piszczałek (1820)

1. Pryncypał 8' (Principalbass 8') — drewno sosnowe.			
Φ	160×150	95×110	65×70
S	14	14	9
L	95	68	43
W	40	19	15
2. Violon 8' — drewno sosnowe.			
Φ	108×130	58×102	53×58
S	14	14	9
L	80	54	31
W	35	19	12

Wiatrownica usytuowana w tylnej części chóru organowego na podłodze. Wymiary: długość 224 cm; szerokość 37 cm; grubość deski piszczałkowej 5 cm; grubość suwaka 1 cm; kanał tonowy — C = długość 15 cm, szerokość 3 cm; wentyl grający — C = długość 18 cm, szerokość 4,5 cm; relais: szerokość 1,5 cm, wysokość 9 cm.

Jan Scherweit, jak należy przypuszczać, zastosował także do organów strój temperowany, w związku z czym piszczałki we wszystkich głosach przesunął o jedno miejsce wyżej (okazały się one zbyt krótkie, ponieważ strój pierwotny o pół tonu był wyższy), a w konsekwencji za tym pierwszą piszczałkę (C) do wszystkich registrów wstawił nową o odpowiedniej długości korpusu<sup>18</sup>. W późniejszych latach, około 1850 r., Jan Rohn (Roon), organmistrz z Ornety, wbudował także nowe klawiatury, ponieważ stare, bardzo sfatygowane, nie nadawały się już do użytku<sup>19</sup>.

Poważniejszych prac — tym razem w większej mierze ze szkodą dla instrumentu — podjął się w 1912 r. Karol Nowak, organmistrz z Królewca. Jak wynika z kosztorysu, naprawił on miechy, oczyścił wolumen dźwiękowy, ale zniszczył pierwotną barokową dyspozycję głosów w pozytywie. Usunął Kwintę 1 1/3', Mixture 3X i Dulcjan 16', a na ich miejsce wbudował dwa głosy ośmiostopowe — Holflet 8' i Gamba 8'<sup>20</sup>. Od tego czasu dyspozycja głosów w pozytywie, pozbawiona ciepła barokowego brzmienia, przedstawia się następująco:

1. Kwintadena 8'.
2. Flet kryty 8'.
3. Holflet 8'.
4. Gamba 8'.

<sup>17</sup> APF, jw.

<sup>18</sup> Akta archiwum parafialnego w Węgorzewie nie przekazały żadnych wiadomości dotyczących pierwotnego stroju organów. Porównując jednak piszczałki pedałowe Scherweita (Pryncypał 8' i Violon 8') z piszczałkami dodanymi w związku ze zmianą stroju, widać niedwuznacznie, że są one również jego dziełem.

<sup>19</sup> APF, jw.

<sup>20</sup> APF, jw.   <sup>21</sup> Tamże.

5. Pryncypał 4'.
6. Flet kryty 4'.
7. Oktawa 2'.

W następnej kolejności organami węgorzewskimi zajął się J. Wittek z Elbląga. Zainstalował on w 1924 r. elektryczny system sprężania powietrza, usunął zaistniałe usterki i zobowiązał się do corocznego przeglądu starego dzieła J. Thiele<sup>21</sup>.

Podczas ostatniej wojny światowej (1945) organy węgorzewskie uległy poważnej dewastacji. Zniszczenia dotyczą w szczególności materiału piszczalkowego. Stan obecny organów, częściowo zrekonstruowanych w ostatnich latach, przedstawia się następująco:

1. Manuał II (główny). Zespół ten zachował się niemalże w całości. Piszczalki wprawdzie uszkodzone są poważnie, zwłaszcza przy stroikach, to jednak nadają się jeszcze do użytku. Ścianki ich są dość grube, nie utleśniały się, jak miało to miejsce w organach we Fromborku i w kościele parafialnym św. Bartłomieja w Pasłęku.

2. W pozytywwie traktura ocalała w całości, jednak materiał piszczalkowy zdewastowano. Zachowały się tylko szczątki Kwintadeny 8' i Pryncypału 4' w prospekcie oraz niewielka część piszczalek drewnianych Nowaka. Obecnie dyspozycja głosów w tym zespole przedstawia się następująco:

1. Flet kryty 8'.
2. Gamba 8'.
3. Pryncypał 4'.
4. Flet kryty 4'.
5. Dolce 4'.
6. Oktawa 2'.

3. Manuał I dolny uległ niemalże kompletnej dewastacji: zaginęły piszczalki, częściowo zniszczono abstrakty, a klawiaturę usunięto zupełnie<sup>22</sup>. Wiatrownica zachowana w stanie dobrym.

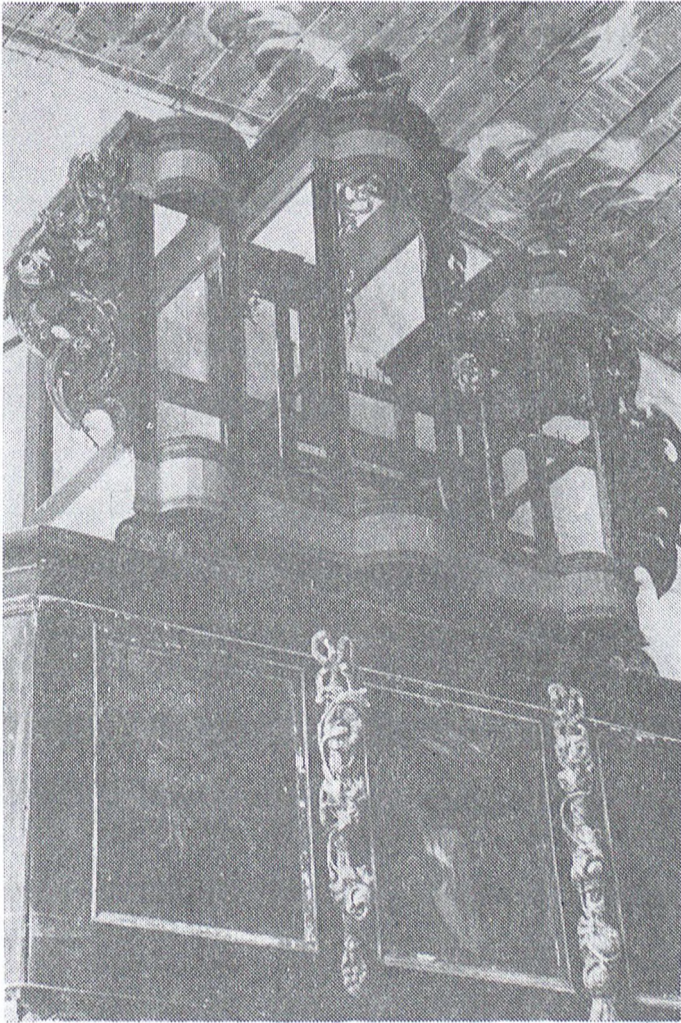
4. W pedale większość głosów zachowała się w stanie dość dobrym. Zniszczeniu uległa jedynie Trąbka 8' (obecnie na jej miejscu stoi Salicjonał 8' wykonany z cynku). Poza tym brak kilku oryginalnych piszczalek w Subbasie 16', Oktawie 4' i Flecie 4'.

5. System sprężania powietrza stanowią cztery oryginalne miechy i późniejszy wentylator *Ventus* firmy Laukhuff zainstalowany, jak już powiedziano, przez Wittka z Elbląga. Chociaż miechy znacznie oddalone są od wiatrownic, usytuowane w wieży poza chórem organowym, jednak dzięki zastosowaniu kanału o dużym przekroju (30×30 cm) nie odczuwa się braku powietrza także podczas gry *pleno organo*. Kanały odprowadzające powietrze od miechów do wiatrownic malowane są czerwoną olejną farbą.

<sup>21</sup> Tamże.

<sup>22</sup> Klawiaturę (manuał I) zdekompletowaną — brak w niej kilku klawiszy — odnalazł autor niniejszej pracy na wieży. Obecnie, zaopatrzona w metrykę, przechowywana jest w cokole prospektu.





Łabędnik. Prospekt organowy.

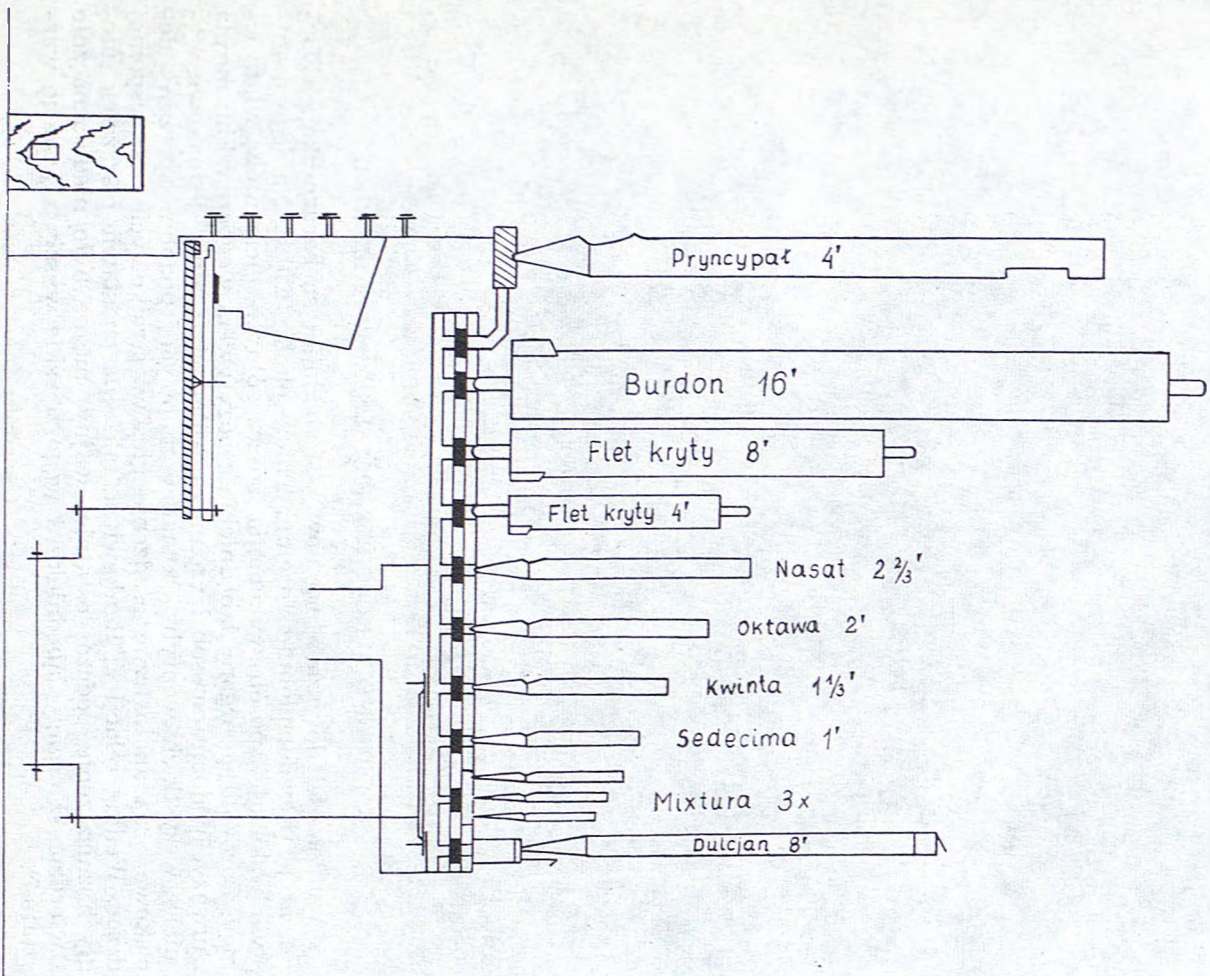
## 2. ORGANY W KOŚCIELE FILIALNYM W ŁABĘDNIKU

Wiadomości dotyczące organów w Łabędniku są bardzo skąpe. Zbudował je prawdopodobnie Joachim Thiele około 1650 r. Na jego autorstwo wskazuje sposób wykonania poszczególnych elementów wiatrownicy. Porównując organy łabędnicke z pozytywnem węgorszewskim można zauważyć podobny sposób łączenia ram obu wiatrownic, jednakowe wymiary wszystkich wentyli i kanałów tonowych, podobne sprężyny doiskowe oraz analogiczne osadzenie głosów stroikowych na wspólnej desce. Według relacji E. Renkewitza, także na podstawie piszczałek (uległych zniszczeniu podczas ostatniej wojny) można było niedwuznacznie stwierdzić, iż organy łabędnicke i węgorszewskie wyszły z jednego warsztatu <sup>23</sup>.

<sup>23</sup> APF, jw.



ORGANY KOŚCIOŁA W LABĘDNIKU SCHEMAT PŁAN SYTUACYJNY





Pierwotnie organy w Łabędniku miały 10 głosów, jeden manual bez pedału<sup>24</sup>.

Dyspozycja głosów: C-c<sup>3</sup> bez Cis, Dis, Fis, Gis

1. Burdon 16' — drewno dębowe.
2. Flet kryty 8' — drewno dębowe.
3. Pryncypał 4' — cyna.
4. Flet kryty 4' — drewno dębowe.
5. Nasat 2 2/3' — cyna.
6. Oktawa 2' — cyna.
7. Kwinta 1 1/3' — cyna.
8. Sedecima 1' — cyna.
9. Mixtura 3X, 1' — cyna.
10. Dulcjan 8'.  
Tremolo.  
Stella.

Wiatrownica suwakowa, pojedyncza, z drewna dębowego, ma następujące wymiary: długość 200 cm; szerokość 80 cm; grubość deski piszczałkowej 3 cm; grubość suwaka 0,8 cm; kanał tonowy: długość 15 cm, szerokość 1,2 cm; wentyl grający (wszystkie wentyle mają jednakołe wymiary): długość 18 cm, szerokość 3 cm; relais: szerokość 25 cm, głębokość 6 cm.

Klawiatura wykonana z drewna sosnowego. Klawisze niżej położone (diatoniczne) białe, pokryte okładziną z kości słoniowej, wyżej położone (chromatyczne) czarne. Klawisze diatoniczne: łączna długość klawisza 39 cm; szerokość 2,3 cm; odległość od punktu obrotowego 22 cm; długość łopatki 13 cm. Klawisze chromatyczne: łączna długość klawisza 35 cm; szerokość 1,14 cm; odległość od punktu obrotowego 18,5 cm.

System sprężania powietrza stanowią dwa klinowe miechy o rozmiarach 185×85 cm. Kanał odprowadzający powietrze do wiatrownicy o przekroju 22×14 cm.

Prospekt z drewna sosnowego, trójdzielny, z układem piszczałek według załączonego na rysunku schematu. Całość usytuowana jest na chórze organowym znajdującym się wyżej, ponad chórem śpiewaczym.

Ze skromnych wzmianek zawartych w dawnym archiwum parafialnym wiadomo, że około 1840 r. Jan Scherweit z Królewca dokonał poważnego remontu „starego dzieła”, przemieszczając do przodu szafę gry, usytuowaną pierwotnie w tylnej części cokołu prospektowego<sup>25</sup>. Później, około 1913 r., J. Nowak zmienił pierwotną dyspozycję głosów. W nowej wersji przedstawiała się ona następująco:

1. Burdon 16' (1650).
2. Pryncypał 8' (Geigenprincipal 8')<sup>26</sup>.
3. Flet kryty 8' (1650).
4. Gamba 8'.
5. Salicjonał 8'.

<sup>24</sup> Tamże.

<sup>25</sup> Tamże.

<sup>26</sup> Pryncypał 8' stanął na miejscu Kwinty 11/3' i Sedecimy 1' po uprzedniej wymianie deski piszczałkowej. Tamże.

6. Pryncypał 4' (1650).
7. Flet kryty 4' (1650).
8. Fugara 4'.
9. Okława 2' (1650).

W 1938 r. odnowę organów z przywróceniem pierwotnej dyspozycji głosów powierzono firmie E. Kemper z Lubeki. Wykorzystano do tego ponownie stary materiał piszczałkowy, uzupełniono głosy brakujące<sup>27</sup> i wymieniono ławki piszczałkowe. Ponadto E. Kemper zainstalował elektryczny system sprężania powietrza<sup>28</sup>.

Starannie zrekonstruowane przez firmę E. Kemper organy wkrótce podczas działań wojennych uległy znowu poważnej dewastacji, zniszczono zupełnie piszczałki i trakturę, a częściowo także szafkę gry. Zachowała się jednak w stanie dobrym wiatrownica organów.

#### WNIOSKI

Organy J. Thiele, jedyne w swoim rodzaju dzieła techniki i sztuki na terenie Diecezji Warmińskiej, mimo poważnej dewastacji w ciągu wieków, a zwłaszcza podczas ostatniej wojny światowej, nadal przedstawiają także dużą wartość użytkową ze względu na bardzo dobry system wiatrownic, trakturę mechaniczną i częściowo zachowany materiał piszczałkowy. Biorąc pod uwagę zalety o nieprzemijających wartościach artystycznych właściwych dla tego typu instrumentów<sup>29</sup>, rekonstrukcję organów należy prowadzić w kierunku przywrócenia im dawnej dyspozycji głosów, a pod względem intonacji barokowego brzmienia<sup>30</sup>.

<sup>27</sup> Tamże.

<sup>28</sup> Widać to z cech charakterystycznych, wykonania poszczególnych elementów, właściwych firmie Kempera.

<sup>29</sup> Zob. przypis 2.

<sup>30</sup> Wachlarz brzmieniowo-kolorystyczny zależy przede wszystkim od różnicowania menzur piszczałek, wycięcia labium i opanowania sztuki intonatorskiej. Mi-strzowie baroku — ślady tego widać również w organach węgorskich — chcą nadać szlachetne i ciepłe brzmienie swoim instrumentom, kładli duży nacisk nie tylko na „żywy” dźwięk, ale także na moment jego powstawania. Wykorzystywali w tym celu szmery (syk) spowodowane przez delikatne ząbkowanie rdzenia piszczałki, które przy rozpoczęciu gry dźwięk artykułują i przyczyniają się do jego ożywienia. Por. U. D ä h n e r, jw.



## DIE BAROCKORGELN IN WĘGORZEWO UND LABĘDNIK

## ZUSAMMENFASSUNG

Die Barockorgeln in Węgorzewo (Angerburg) und Labędnik (Groß Schwansfeld), Werke Joachim Thieles aus Kętrzyn (Rastenburg), gehören zu den ältesten Denkmalern der Orgelbaukunst in der Diözese Ermland.

Die Orgel in Węgorzewo wurde in den Jahren 1647—1648 gebaut. Ursprünglich hatte sie 22, in drei Werke unterteilte Register: das Hauptwerk hatte 9, das Rückpositiv 8 und das Pedal 5 Register. Sie hatte ein Schleifladensystem mechanischer Traktur und Keilbälge. Im Jahre 1708 nahm J. J. Mosengel aus Königsberg mit Hilfe seines Schülers G. Barsenik eine Generalüberholung der Orgel vor, ohne am ursprünglichen Zustand der Orgel etwas zu ändern. Um das Jahr 1754 baute J. Preuss ein neues Untermanual ein. In den Kriegswirren der Jahre 1806/1807 wurde die Orgel stark zerstört. Den Wiederaufbau des alten Werkes führte J. Scherweit aus Königsberg aus. Vermutlich erweiterte Scherweit um das Jahr 1820 das Pedal um zwei weitere Register, die Prinzipal 8' und die Violon 8'. Um 1850 ersetzte J. Rohn aus Orneta (Wormditt) das alte, abgenutzte Manual durch ein neues. Eine beachtliche Änderung in der Registerdisposition verfertigte schließlich K. Nowak, ein Orgelbaumeister aus Königsberg. Während des letzten Weltkrieges wurde die Orgel abermals zerstört. Mittlerweile ist sie teilweise wieder aufgebaut worden.

Unsere Kenntnisse über die Geschichte der Orgel in Labędnik sind leider sehr karg. Sie wurde von J. Thiele um das Jahr 1650 gebaut. Ursprünglich hatte sie 10 Register, ein Manual, aber kein Pedal. Aus den knappen Erwähnungen im einstigen Pfarrarchiv erfahren wir, daß sie von J. Scherweit, J. Nowak und E. Kemper aus Lübeck repariert wurde. Auch die Orgel in Labędnik hat im Weltkrieg stark gelitten. Es blieben nur der Prospekt, die Windladen und die Bälge erhalten.